

Л.В.Войтович *

ГОЛЬМГАРД: ДЕ ПРАВИЛИ РУСЬКІ КНЯЗІ СВЯТОСЛАВ ІГОРЕВИЧ, ВОЛОДИМИР СВЯТОСЛАВИЧ ТА ЯРОСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ?

У результаті довголітніх археологічних досліджень в основному було підтверджено, що до середини XI ст. в Новгороді Великому не існувало дитинця та укріпленого околиного граду, а новгородські «кінці» були окремими неурфортифікованими селищами. За скандинавськими джерелами, перші «новгородські» князі перебували в Гольмгарді. Де було це місце: на Рюриковому Городищі, новгородському Славні, у Новгороді на Лузі чи деінде? Нижче здійснюється спроба локалізації Гольмгарда за писемними, археологічними джерелами, аналіз часу та обставин його виникнення й занепаду.

Ключові слова: Гольмгард, Новгород на Волхові, Новгород на Лузі, Рюрикове Городище, Гньоздово, Сюрнес, шлях «із варяг у греки».

Поступове усвідомлення істориками того факту, що літописного Новгороду на річці Волхові до 1044 р. не існувало, і всі події, зафіксовані про нього літописами до цього часу, мають відношення до іншого міста, ставлять питання про пошук місця розташування останнього на території Східної Європи, що дозволить дати відповідь на запитання, де ж правила до свого вокняжіння в Києві Святослав Ігорович, Володимир Святославич, Ярослав Володимирович? Чимало істориків, які ще перебувають у полоні уявлень про існування давнього «новгородського» періоду, поспішили ототожнити з цим першим Новгородом Рюрикове Городище або ж навіть Ладогу¹. Поступово пошуки нової локалізації Новгороду почали розгортатися й в інших напрямках. Піонером тут виступив львівський дослідник Ю. Диба, який не тільки запропонував версію народження князя Володимира Святославича у волинському Будятині, а й висунув гіпотезу, що цей правитель почав княжити на Волині².

* *Войтович Леонтій Вікторович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії середніх віків і візантиністики Львівського національного університету імені І.Франка*

E-mail: lev67420@ukr.net

¹ Див.: Джаксон Т.Н. Austrj и Gårdum: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. – Москва, 2001.

² *Диба Ю.* Літописне Будятино (про місце народження князя Володимира Святославича та розташування найдавнішої церкви Пресвятої Богородиці // V Ольжині читання, Плісеськ, 7 травня 2010 р. – Л.; Броди, 2011. – С.23–28; *Його ж.* «И сани ея стоятъ въ Плесковѣ и до сего дни»; перший приклад «музеєфікації» чи літературна містифікація? // Княжа доба: історія і культура. – Вип.5. – Л., 2011. – С.9–28; *Його ж.* Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги (1) // Студії мистецтвознавчі. – Ч.4 (36): Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво. – К., 2011. – С.20–28; *Його ж.* Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги (2): Шлях на Лугу // Там само. – Ч.2 (38). – К., 2012. – С.20–42; *Його ж.* Історико-географічний аспект літописного повідомлення про народження князя Володимира Святославича: локалізація Будятиного села // Княжа доба: історія і культура. – Вип.6. – Л., 2012. – С.37–70; *Його ж.* Інтерпретація корсунської легенди в будятинській традиції вшанування святого джерела // Старий Луцьк. – Вип.8. – Луцьк, 2012. – С.26–39; *Його ж.* Образ матері святого

Якщо керуватися суто інформацією літописів, то, дійсно, лише в 1044 р. «на весну же Володимиръ (Володимир Ярославич, син Ярослава Володимировича – Л.В.) заложи Новѣгород и сдела его»³. Про розбудову зазначеного міста йдеться в більш пізніх повідомленнях. У 1116 р. «в то же лето Мъстислав (Мстислав Володимирович, старший син Володимира Мономаха – Л.В.) заложи Новѣгород болти первого»⁴, а 1169 р., за князя Романа Мстиславича, «устроиша острог около города»⁵. І ця інформація повністю відповідає знахідкам численних археологічних експедицій. Новгород археологічно досліджений краще від будь-якого іншого центру Русі. Усі спроби знайти в місті шари VIII–IX ст. виявилися марними⁶. Перспективи виявити ділянки із забудовою X ст. також відсутні⁷. Довга дискусія стосовно часу появи новгородських укріплень так і не дозволила довести наявності таких, датованих раніше від згаданих у літопису⁸. Стара, здавалося б добре обґрунтована версія про об'єднання трьох різноетнічних поселень словен, кривичів і мері побудовою дитинця («нового міста») у IX–X ст. не підтвердилася археологічними дослідженнями, адже дитинця до 1044 р. не було⁹. Схоже, мав рацію молодий Б.Треков, досліджуючи волость Жабка: «Сім кінців і погост зі своїми селами складають одну велику волость. Чи не був коли-небудь і сам Новгород Великий у подібному становищі?»¹⁰.

князя Володимира Малуші в українській обрядовій поезії // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині*. – Вип.47. – Луцьк, 2013. – С.212–227; *Його ж.* Літописні свідчення про заснування міста Володимира наприкінці X ст.: Володимир на Лузі чи Володимир на Клязьмі? // *Княжа доба: історія і культура*. – Вип.7. – Л., 2013. – С.15–30; *Його ж.* Батьківщина святого Володимира: Волинська земля у подіях X ст. – Л., 2014. 484 с.; *Dyba J.* Administrative and urban reforms by Princess Olga: geography, historical and economic background // *Latvijas Arhivi*. – 2013. – №1/2. – С.30–71.

³ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва; Ленинград, 1950. – С.181.

⁴ Там же. – С.20, 204.

⁵ Там же. – С.33.

⁶ *Арциховский А.В.* Археологическое изучение Новгорода // *Материалы и исследования по археологии СССР (далі – МИА)*. – №55. – Москва, 1956. – С.15, 42–43.

⁷ *Янин В.Л.* Возможности археологии в изучении древнего Новгорода // *Вестник АН СССР*. – 1973. – №8. – С.67–70.

⁸ Див.: *Монгайт А.Л.* Оборонительные сооружения Новгорода Великого // *МИА*. – №31. – Москва, 1952; *Орлов С.Н., Воробьев А.В.* Оборонительные укрепления древнего Новгорода. – Новгород, 1959; *Косточкин В.В., Орлов С.Н., Раппопорт П.А.* Новые данные об укреплениях Новгородского острога // *Памятники культуры*. – Вып.3. – Москва, 1961; *Колчин Б.А.* Дендрохронология Новгорода // *МИА*. – №117. – Москва, 1963; *Его же.* Хронология новгородских древностей // *Новгородский сборник: 50 лет раскопок Новгорода*. – Москва, 1982. – С.156–177; *Орлов С.Н.* К топографии истории оборонительных сооружений древнего Новгорода // *Учёные записки Новгородского государственного педагогического института*. – Т.1. – Новгород, 1965; *Его же.* По поводу статьи М.Х.Алешковского и Л.Е.Красноречьева // *Советская археология*. – 1972. – №2; *Алешковский М.Х., Красноречьев Л.Е.* О датировке вала и рва Новгородского острога // *Советская археология*. – 1970. – №4; *Их же.* К датировке вала и рва Новгородского острога (ответ С.Н.Орлову) // Там же. – 1972. – №3; *Янин В.Л., Колчин Б.А.* Итоги и перспективы новгородской археологии // *Археологическое изучение Новгорода*. – Москва, 1978. – С.5–56; *Колчин Б.А., Черных Н.Б.* Ильинский раскоп (стратиграфия и хронология) // Там же. – С.57–116; *Янин В.Л.* Тихвинский раскоп // Там же. – С.117–134; *Колчин Б.А., Хорошев А.С.* Михайловский раскоп // Там же. – С.135–173.

⁹ *Янин В.Л., Алешковский М.Х.* Происхождение Новгорода (к постановке проблемы) // *История СССР*. – 1971. – №2. – С.32–61.

¹⁰ *Треков Б.Д.* Новгородский Дом святой Софии. – Санкт-Петербург, 1914. – С.291.

У міру зменшення шансів на віднайдення Новгород, ранішого за XI ст., почала складатися версія про Холм-Город на Словенському кінці, що його скандинави називали Гольмґардом, як предтечу Новгород¹¹. Новгородські кінці формувалися з середини X ст., але укріплень там ще не було. Найдавніші матеріали на Неревському кінці (перехрестя вулиць Козьмодем'янської й Великої) датуються 953-м роком, на Людиному (ріг Пробойної та Черничної) – 930-ми роками, на Славенському (Михайлівський розкоп) – 974-м роком. Але ці датування не визначальні. У величезному Іллінському розкопі на Славенському кінці (1430 кв. м) нижні горизонти сягають середини XI ст., а більшість розкопаної території на Славні містить матеріали, не старші XII ст.¹² Сумнівною виглядає й версія, за якою сюди в X ст. було перенесено основну частину Рюрикового Городища, покинутого через регрес, тобто зміну берегової лінії озера Ільмень¹³. Зрештою і «Хълмъ» у Новгороді згадується вперше під 1134 р.¹⁴

Виникає закономірне питання: якщо до 1044 р. Новгород на Волхові ще не було, то де ж тоді княжили Святослав Ігоревич, його син Володимир і внук Ярослав? Можливо справді в Новгороді на Лузі?

Задовго до появи Новгород по Західній Двіні, Касплі та Дніпру вікінги дісталися Чорного моря й Константинополя. Цей шлях «із варяг у греки», скоріше всього, відкрили шведський конунг Івар Широки Обійми (650–700 pp.)¹⁵ або норвезький – Ейрік Мандрівник, брат Ейстейна, діда Рюрика, який добрався до Міклагарда (Константинополя) у другій половині VIII ст.¹⁶ Наприклад, відома «Сага про гутів» так описує цей шлях по Західній Двіні (Даугаві):

«[...] попливли до острова поблизу Естланда, який називається Даґе (Гійумаа – Л.В.), і оселилися там, і збудували укріплення. [...] Але й там вони не могли себе прокормити та попливли рікою, яка називається Дюна (Західна Двіна – Л.В.), а по ній через Русаланд. Вони пливли так довго, що припливли у Грінк-ланд (Візантію – Л.В.)»¹⁷.

У численних скандинавських джерелах добре знаний Східний шлях («Austrvegr», від «austr» – «схід», «verg» – «шлях»). Уперше цей термін згадано в поемі скальда Тедольва із Гвініра (друга половина IX ст.). Цікаво, що сини Володимира Святославича – «Вісівальд» (Вишеслав?) та Ярослав – названі

¹¹ Янин В.Л. Социально-политическая структура Новгорода в свете археологических исследований // Новгородский исторический сборник. – Т.1 (11). – Ленинград, 1982. – С.83.

¹² Ершевский Б.Д. Археологические наблюдения в Новгороде в 1969–1974 гг. // Археологическое изучение Новгорода. – Москва, 1978. – С.233.

¹³ Носов Е.Н. Новгород и Новгородская округа IX–X вв. в свете новейших археологических данных (к вопросу о возникновении Новгорода) // Новгородский исторический сборник. – Т.2 (12). – Ленинград, 1984. – С.3–38.

¹⁴ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – С.23, 208.

¹⁵ Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе (с древнейших времён до 1000 г.): Тексты, перевод, комментарий. – Т.1. – Москва, 1993. – С.51, 55.

¹⁶ Fornaldar sögur Norðrlanda. – Vol.3 / Ed. K.K.Rafn. – København, 1830. – S.661–674; Jensen H. Eiriks saga víðforla // Medieval Scandinavia: An Encyclopedia / Ed. Ph.Pulsiano. – New York, 1993. – P.160–161.

¹⁷ Сага о гутах / Пер. С.Д.Ковалевского // Средние века. – Т.38. – Москва, 1975. – С.307.

«конунґами східного шляху»¹⁸ («Jaritláfi Austrvegs konungh»¹⁹). На Східному шляху саґи звично розміщують три міста в такій послідовності: Гольмґард («Hólmgarðr»), Київ («Koenugarðr»), Константинополь («Miklagarðr»). Спостереження за топонімами показали, що виникнення назв на -garðr слід датувати часом до початку широкого проникнення скандинавів у Середнє Придніпров'я й інтенсивного функціонування Дніпровського шляху, тобто до другої половини IX ст.²⁰

Скандинавські джерела до XIII ст. не знають Новгород. Володимира Святославича та Ярослава Володимировича вони називають конунґами Гольмґарда. Історики майже однозначно ототожнюють Гольмґард із Новгородом. Знаючи про відсутність у Новгороді матеріалів VIII–IX ст., вони приймають версію про Холм-Город на Славні як попередника Новгороду²¹. І справді, в одній із саґ про давні часи («Саґа про Грольва Пішохода») сказано: «Головний престол конунґа Гардів знаходиться у Гольмґардаборґу, який тепер називається Ноґардар (Nógarðar)»²². «Саґи про давні часи північних країн» містять розповіді про події, які відбулися до 875 р. (тобто до ісландської колонізації). Данський хроніст Саксон Граматик (1140–1216 рр.) почав їх обробляти з 1201 р. для свого монументального зводу «Gesta Danorum»²³, але записувати їх стали близько 1250 р.²⁴, а найдавніші рукописи, які збереглися, відносяться до XV ст. Очевидно, що тоді й з'явилося це уточнення.

Назва «Гольмґард» зустрічається у скандинавських джерелах понад сотню разів, і більше половини згадок – до середини XI ст., тобто до появи Новгороду на Волхові. Найдавніший рунічний напис також початку XI ст. повідомляє: «Інгіфаст велів висікти камінь по Сіґвіду, своєму батькові, він згинув у Гольмґарді, кормчий зі своїми корабельниками»²⁵. Тобто Гольмґард існував як столиця з портом, князівським палацом та міжнародним торгом ще задовго до Новгороду. Норвезькі й ісландські джерела знають окрему категорію купців, які торгували з Гольмґардом – гольмґардафарі («fari» – «мандрівники»), заходячи на Фарерські острови та Ісландію. Поза сумнівами, Гольмґард був добре відомим у скандинавському світі.

¹⁸ Див.: Джаксон Т.Н. «Восточный путь» исландских королевских саг // История СССР. – 1976. – №5. – С.164–170; Её же. Древнескандинавская топонимия с корнем aust- // Скандинавский сборник. – Вып.31. – Таллин, 1988. – С.140–145; Её же. Austrvegr – «Восточный путь» скандинавских викингов // Её же. Austr и Gördum: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. – Москва, 2001.

¹⁹ Agfir af Nóregskonunga sögum / Ed. V.Einarsson // Islenszk fornit. – B.29. – Reykjavik, 1984. – Bl.27.

²⁰ Глазырина Г.В., Джаксон Т.Н., Мельникова Е.А. На пути «из варяг в греки» // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – С.477.

²¹ Див.: Джаксон Т.Н. Hólmgarðk – Новгород: «Город на острове» или «Хълмъ-городъ»? // Её же. Austr и Gördum: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. – Москва, 2001.

²² Fornaldar sögur Nórdurlanda eptir gömlum handritum / Ed. C.C.Rafn. – B.3. – København, 1830. – S.362.

²³ Див.: Davidson H.E. Introduction to Saxo Grammaticus The History of the Danes. – B.I–IX. – Vol.2: Commentary. – Cambridge, 1980.

²⁴ Schier K. Sagaliteratur. – Stuttgart, 1970. – S.81.

²⁵ Мельникова Е. Скандинавские рунические надписи: Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1977. – №57.

У 9-му розділі трактату візантійського імператора Константина Порфірогенета «Про управління імперією», написаного у середині X ст., у контексті розповіді про формування купецької флотилії для подорожі до Константинополя читаємо, що частина її приходила «із Немогарда (Νεμογαρδός), в якому сидів Сфендослав, син Інгора, архонта Росії»²⁶. Не всі дослідники погодилися з отождненням Немогарда з Новгородом. В.Ляскоронський бачив у цій назві нову, відбудовану частину Києва²⁷, В.Пархоменко – місто, розташоване на цьому шляху південніше²⁸. Д.Б'юрі запропонував кон'єктуру в замість ρ: Νεβογαρδός²⁹, на підставі якої А.Кірпічников зробив висновок, що Святослав Ігорович тримав стіл у «граді на озері Нево», тобто в Ладозі³⁰. Якщо його здогад правильний, то це мало б означати, що у середині X ст. Гольмгарда ще не було, або ж він був незначним населеним пунктом, і Ладога надалі зберігала своє попереднє значення.

Звернімося до найдавніших скандинавських джерел, котрі містять докладну інформацію про Гольмгард. «Сага про Олафа Трюгвасона» оповідає про перебування цього норвезького конунга (968–1000 рр.) у Русі (977–986 рр.)³¹. Збереглися три списки перекладів твору ісландською мовою з латинського оригіналу ченця бенедиктинського Тінгейрарського монастиря Одда Сноррасона (між 1180 і 1200 рр.). Ще один життєпис конунга, зроблений монахом цієї ж обителі Гуннлаугом Лейвсоном, використав Сноррі Стурлусон у своєму «Колі земному» (близько 1230 р.). Але збереглися окремі віси королівського скальда Гальфреда Оттарсона на прізвисько Важкий Скальд (967–1007 рр.), якими користувалися Одд, Гуннлауг і Сноррі³². Отже Олаф Трюгвасон дорогою до Гольмгарда, де при дворі «конунга Вольдемара» перебував його дядько вікінг Сігурд, брат його матері Астрід, був захоплений у полон піратами біля острова Сааремаа та проданий естам у рабство. Його випадково зустрів Сігурд, викупив із неволі й узяв із собою до Гольмгарда. Якось на ринку в місті хлопчик побачив Клеркона, котрий під час його захоплення вбив його годовальника. Юний

²⁶ *Константин Багрянородный*. Об управлении империей: Текст. Перевод. Комментарий. – Москва, 1991. – С.44–45.

²⁷ *Ляскоронский В.* Киевский Вышгород в удельно-вечевое время // Журнал Министерства народного просвещения. – 1913. – №4. – С.232–235.

²⁸ *Пархоменко В.* У истоков русской государственности (VIII–XI вв.). – Ленинград, 1924. – С.34.

²⁹ *Burry J.* The Treatise De administrando imperio // *Byzantinische Zeitschrift*. – Bd.17. – München, 1906. – С.543.

³⁰ *Кирпичников А.Н.* Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв. // Историко-археологическое изучение Древней Руси. – Ленинград, 1988. – С.55.

³¹ *Bugge A.* Sandhed og Dig tom Olav Trygvason. – Aarbøger, 1910. – S.1–34; *Koht H.* Olav Trygvason, 968–1000 // *Norsk Biografisk Leksikon* / Ed. A.W.Brøgger, E.Jansen. – T.10. – Oslo, 1947. – S.413–414; *Beyschlag S.* Konungasögur: undersøgelser zur Königssaga bis Snorri // *Biblioteca Arnemagnæana*. – T.8. – Copenhagen, 1950. – S.180–202; *Labuda G.* Olaf Trygvasson // *Słownik starożytności słowiańskich*. – T.3. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968. – S.471–472; *Andersen P.S.* Samlingen av Norge og kristningen av landet 800–1130 [Handbok i Norges Historie, v.2]. – Bergen, 1977. – S.102–109; *Джаксон Т.Н.* Олав Трюгвасон // *Её же*. Четыре норвежских конунга на Руси: из истории русско-норвежских политических отношений последней трети X – первой половины XI в. – Москва, 2002.

³² *Blöndal S.* Væringjasaga. – Reykjavik, 1954. – S.310–312; *Andersson T.M.* The Icelandic Family Saga // *An Analytic Reading*. – Cambridge, Mass., 1967. – №10. – P.223–228; *Clover C.J.* Hallfredar saga // *Medieval Scandinavia: An Encyclopedia*. – P.263; *Джаксон Т.Н.* Исландские королевские саги о Восточной Европе. – Москва, 2012. – С.208–209.

Олаф вихопив сокиру й зарубав свого кривдника. За законами Гольмґарда йому загрожувала страта. І тоді вікінґ Сіґурд відвів хлопця до Аллогії – дружини «конунґа Вольдемара», яка взяла його під свій захист. Згідно із саґою, Олаф залишався в Гардариці (Русі) при дворі Володимира ще дев'ять років, зокрема брав участь у поході на Перемишль і червенські гради. Ідеться також про матір князя Володимира, яка вже була німичною, але мала пророчий дар. Вона теж перебувала в Гольмґарді³³. Згадана у сазі конунґова дружина Аллогія – це, поза сумнівами, знана з інших джерел перша офіційна дружина Володимира Святославича – варяжка Олова³⁴. Г. Глазиріна на підставі «Саґи про Інґвара Мандрівника» ідентифікувала Володимирову першу дружину як доньку шведського конунґа Еріка Переможця, батька Олафа Еріксона й діда Інґігерди, дружини Ярослава Володимировича, котру видали за «конунґа фолька зі сходу, з Гардарики»³⁵ в період між 975 і 980 рр.³⁶ Версія, нібито в особі Аллогії поєднано образи св. Ольги та Рогніди Рогволодівни виглядає надуманою³⁷. Таким чином, за «Саґою про Олафа Трюґтвасона», у 977–980 рр. Гольмґард із князівським палацом і великим торгом був столицею конунґа Володимира Святославича. А морський шлях до нього пролягав біля острова Сааремаа.

«Саґа про мешканців Фарерських островів», записана між 1200 і 1215 рр., розповідає про діяльність купців із Гольмґарда в норвезьких водах в останній чверті X ст. Цікаво, що як помсту шведам фарерці розглядали спустошення 995 р. Гольмґарда та островів біля балтійського узбережжя у цьому районі (кі на схід у Гольмґард, і грабують там на островах і мисах)³⁸. Свого часу О. Ридзевська звернула увагу, що йшлося про прибалтійські острови (Сааремаа в Ризькій затоці)³⁹.

«Саґу про Олафа Святого», норвезького конунґа (1014–1028 рр.), який змушений був шукати притулку при дворі Ярослава Володимировича, загинув за спроби повернути трон у битві при Стікластадірі 29 липня 1030 р. і невдовзі був канонізований як святий покровитель Норвегії, почали складати сучасники конунґа. Її варіанти спиралися на скальдичну поему на смерть Олафа, створену під 1040 р. його скальдом і близьким товаришем Сіґватом Тордарсоном (995–1045 рр.)⁴⁰, станси інших його скальдів – Отгара Сварті (XI ст.)⁴¹ і Тормода Берсасона Скальда Чорних Брів (995–1030 рр.), який був

³³ Див.: Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. – С.126–189.

³⁴ Baumgarten N. Saint Vladimir et la conversion de la Russie // *Orientalia Christiana*. – Vol.27. – Roma, 1932. – №79. – P.38–39.

³⁵ Глазырина Г.В. О русско-шведском брачном союзе конца X в. // *Восточная Европа в древности и средневековье*. – Москва, 1988. – С.16–21.

³⁶ Пчелов Е.В. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в. – Москва, 2001. – С.164.

³⁷ Ридзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. – Москва, 1978. – С.212; Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. – С.186.

³⁸ Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. – С.577–579.

³⁹ Ридзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. – С.70.

⁴⁰ Turville-Petre G. *Scandic Poetry*. – Oxford, 1976. – P.77–87; Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги как источник по истории Древней Руси и её соседей X–XIII вв. // *Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования: 1988–1989 гг.* – Москва, 1991. – С.90–93.

⁴¹ Jesch J. The meaning of the narrative moment: Poets and history in the late Viking Age // *Narrative and History in The Early Medieval West* / Ed. E.M.Tuler, R.Balziretti. – Turnhout, 2005. – P.251–256; Grove J. *Recreating Tradition: Sigvatr Hörðarson's Vikingarvisur and Óttarr Svarti's*

разом із конунгом у Русі 1029 р.⁴² Саґа має інформацію про участь юного норвезького короля 1007 р. в поході на Сааремаа (Ейсюсла). Після втрати престолу Олаф перебрався на схід – до «конунґа Austrverg» у Гольмґард, де зимував з Ярославом та Інгігердою⁴³. У 1029 р. він «помандрував на захід, і спочатку вони йшли по кризі замерзлих річок – і так до самого моря. А коли настала весна та крига скресла, вони приготували кораблі й з першим сприятливим вітром напнули вітрила, без особливих пригод відбувши в морську подорож. Конунґ Олаф спрямував свої кораблі до острова Готланд»⁴⁴. В інших варіантах: «[...] і його військо пустилося зі сходу тією зимою до самого моря по льоду, а коли настала весна, поплив він через море»⁴⁵, «[...] по льоду [...] до моря [...] на Готланд»⁴⁶. Отже, із Гольмґарда Олаф зі своїми 200 воїнами взимку 1029–1030 рр. по кризі замерзлих річок рушив до моря, звідки кораблями пішов на Готланд. Це виглядає як шлях із Дніпра Касплею та Західною Двіною до її гирла, де на Курземському узбережжі були стоянки й факторії скандинавів (наприклад поблизу с. Роя при впадінні однойменної річки в Ризьку затоку виявлено поховання вікінґів у лодіях⁴⁷).

«Саґу про Маґнуса Доброго» записано до 1200 р. за матеріалами стансів королівських скальдів⁴⁸. Розповідаючи про повернення принца Маґнуса в Норвегію – від двору конунґа Ярослава, де він провів багато років в еміґрації, скальди повідомляють, що 1034 р. норвезькі гевдінґи Ейнар Тамбарскельфір та Кальв Арнарсон прибули по Маґнуса в Ладоґу, звідки послали гінців до Ярослава. Отримавши листи безпеки, вони зустрілися з Ярославом і Маґнусом у Гольмґарді. Перезимувавши там, навесні вирушили до Ладоги (Альдейґюборґа), звідти до шведської Сіртуни й далі в Норвегію⁴⁹. За одним із варіантів, вони «взимку були в дорозі до самого моря»⁵⁰.

Окрім того, важливу інформацію зберігають таттри – короткі новели, які пізніше служили матеріалом для саґ. Так, «Таттр про Гаука Довгі Панчохи» відбиває часи норвезького конунґа Гаральда Світловолосого (875–945 рр.), конкретніше 930-ті рр. Останній звертається до Гаука: «Я пошлю тебе до Аустрверґа, щоб ти купив мені всляких дорогоцінних речей». Гаук відбув на схід, у Гольмґард, де перебув зиму, і в купця-грека придбав для конунґа тканину на мантию та інші цінні речі⁵¹. Отже в 930-х рр. у Гольмґарді функціонував торг, куди заходили візантійські торговці. Подібний і «Таттр про Гудлейка

Höfuðlausn' // Á austrvega. Saga and East Scandinavia: Preprint Papers of the 14th International Saga Conference, Uppsala, 9–15 August 2009 / Ed. A.Ney. – Vol.2. – 2009. – P.327–335.

⁴² De Vries J. Altnordische Literaturgeschichte. – Т.1. – Berlin, 1964. – S.88, 93, 239–251, 260–261; Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. – С.248.

⁴³ Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. – С.253–254, 262–263, 272.

⁴⁴ Antiquites Russes / Ed. C.C.Rafin. – Т.1. – København, 1850. – S.352; Sturluson S. Heimskringla. 2 // Islenzk Fornrit. – V.27. – Reykjavik, 1961. – S.343; Heimskringla / Trans. L.M.Hollander. – Austin, 1964. – P.485–486.

⁴⁵ Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. – С.260.

⁴⁶ Там же. – С.271, 283.

⁴⁷ Feldmann H., Mühlen H. Baltisches historisches Ostlexikon. – Т.2. – Böhlau; Köln, 1990. – S.241.

⁴⁸ Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. – С.385–388.

⁴⁹ Там же. – С.388–426.

⁵⁰ Там же. – С.417.

⁵¹ Там же. – С.625–629.

Гардарицького», у котрому розповідається, як улітку 1016 р. гість Гудлейк дістався через Готланд до Гольмгарда, де купив дорогі візантійські тканини на мантію норвезькому конунгові, хутро та коштовні скатертини. Але дорогою назад біля острова Сааремаа пірат вікінг Торгаут напав на нього, убив і з награбованим добром відплив у Швецію⁵². «Таттр про Еймунда Грінсона» авторства скальда Бйорна Гітделакапі (989–1024 рр.), який упродовж 1009–1011 рр. служив у Русі «конунгові Вальдемару», послужив матеріалом для відомої саги про Еймунда, навколо котрої досі точаться суперечки. Одне не викликає сумнівів – це служба Еймунда в Ярославовому війську в 1016–1019 рр., що почалася з прибуття скандинава до Гольмгарда, де княжив тоді Ярослав⁵³. Один із таттрів присвячено згадуваному скальду Бйорну, який теж служив «конунгові Вальдемару з Гольмгарда». Головним його подвигом стала перемога над Силачем, котрий претендував на трон Володимира⁵⁴. Збереглася також розповідь про норвезького вікінга Бйорна Гервінсона, ворога Гаральда Світловолового, який у 880–920-х рр. торгував у Гольмгарді, потім заснував поселення в Ісландії. Його син Мідв'ярдар-Скетті піратствував на східному узбережжі Балтики («Austrveg») у 920–940 рр.⁵⁵

Отже Гольмгард з останньої чверті IX ст. був відомим центром від Ісландії й Фарерських островів, там функціонував міжнародний торг, куди заходили візантійські купці, а місцеві торгували по всій Балтиці та за її межами. Скандинави добре знали це місто, яке було в певні часи столицею Володимира Святославича та Ярослава Володимировича. У місті був князівський двір із палацом. Зі шведської Сігтуни до Гольмгарда треба було добиратися повз острови Готланд і Сааремаа. Місто мало легке сполучення з Києвом, адже Ярослав Володимирович бував там доволі часто вже після утвердження на Подніпров'ї. Можна ще говорити про наявність у Гольмгарді церкви Св. Олафа⁵⁶ та Готського іноземного двору (купців із Готланда)⁵⁷. Звідси зрозуміло, що Гольмгард не слід ототожнювати з Новгородом на Волхові (включаючи селище на Славні), котрий почав формуватися як місто від 1044 р., а тим більше з гіпотетичним Новгородом на Лузі, де взагалі немає скандинавських матеріалів IX–XI ст. Нехтувати цими фактами неможливо, тим більше, що джерела скандинавського походження надто численні й різноманітні.

Де ж знаходився цей загадковий Гольмгард? Ще О.Ридзевська звернула увагу на етимологію назви: «hólme» – «острів» і «gardr» – «садиба, хутір»⁵⁸. За Б.Кляйбером, «Holmgardr» – «Місто на острові»⁵⁹. На перший погляд, для його розміщення найбільше підходить так зване Рюрикове Городище, розташоване у 2 км південніше Новгорода при витоку р. Волхов з озера Ільмень,

⁵² *Пріцак О.* Походження Русі. – Т.2: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. – К., 2003. – С.199–201.

⁵³ Там само. – С.164–174.

⁵⁴ Там само. – С.283–285.

⁵⁵ Там само. – С.265.

⁵⁶ *Мельникова Е.* Скандинавские рунические надписи. – №89.

⁵⁷ *Бережков Н. Г.* О торговле Руси с Ганзой до конца XV в. – Санкт-Петербург, 1879. – С.61.

⁵⁸ *Ридзевская Е.* Древняя Русь и Скандинавия. – С.110.

⁵⁹ *Kleiber B.* Zu einigen Ortsnamen aus Gardarike // Scando-Slavica. – Т.3. – Kopenhagen, 1957. – S.215–218.

на першій від нього височині-острові, утвореній при роздвоєнні річки на рукави. Городище займає територію 6–7 га, частину якої змито водою. Його укріплення датуються кінцем IX ст., тут знайдено князівські печатки, три скарби дирґемів, візантійські та західноєвропейські монети, залізні гривни з молоточками бога Тора, дві бронзових підвіски з рунами, срібну фігурку валькірії. Тут знаходився князівський двір (із 1136 р. взагалі постійна резиденція новгородських князів). Навпроти, на Перині, було відоме святилище язичницьких богів. Можливо, що саме тут у 989 р. спорудили дерев'яну Софію з двором перших єпископів⁶⁰. Але в X ст. основна частина Рюрикового Городища через регрес озера Ільмень перестала функціонувати. Застереження також викликають фрагменти «Саґи про Олафа Святого», «Саґи про Маґнуса Доброго» та інших творів, автори яких добре знали географію описуваної території. Від Рюрикового Городища до Ладоги проста й легка дорога по Волхову, туди не потрібно довго добиратися «кригою замерзлих річок» або ж чекати цілу зиму. Виглядає, що Гольмґард знаходився трохи далі Рюрикового Городища, а маршрут до нього пролягав повз Ґотланд і Сааремаа через Ризьку затоку та Західну Двіну.

На «Austrverg» (Східному шляху) є ще лише одне місце, яке відповідає скандинавській інформації про Гольмґард – це Ґнєздово на правому березі Дніпра при впадінні р. Свинець, у 12 км західніше Смоленська. Укріплене городище IX–XI ст. із селищем площею 16 га оточене величезним курганным могильником (близько 6 тис. насипів, 200 га), містить багатий масив скандинавських артефактів⁶¹. Не менше третини населення міста становили саме вихідці

⁶⁰ Носов Е.Н. Новгород и Рюриково городище в IX–XI вв. (К вопросу о происхождении Новгорода) // Труды V Международного конгресса славянской археологии. – Т.1. – Вып.2 б. – Москва, 1987. – С.5–14; *Его же*. Новгородское (Рюриково) городище. – Ленинград, 1990; *Его же*. Городище (Рюриково городище) // Великий Новгород. История и культура IX–XVII вв. – Санкт-Петербург, 2007. – С.138.

⁶¹ Див.: *Кусцинский М.Ф.* Отчёт М.Ф.Кусцинского о раскопках в Смоленской губернии в 1874 г. // Древности: Труды Московского археологического общества. – Т.9. – Вып.1. – Москва, 1875; *Сизов В.И.* Курганы Смоленской губернии. – Вып.1: Ґнєздовский могильник близ Смоленска. – Санкт-Петербург, 1902; *Спицын А.А.* Ґнєздовские курганы в раскопках С.И.Сергеева // Известия Императорской археологической комиссии. – Вып.15. – Санкт-Петербург, 1905; *Лявданский А.Н.* Материалы для археологической карты Смоленской губернии // Труды Смоленских государственных музеев. – Вып.1. – Смоленск, 1924; *Авдусин Д.А.* Раскопки в Ґнєздове // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Вып.38. – Москва, 1951; *Его же*. Ґнєздовская экспедиция // Там же. – Вып.44. – Москва, 1952; *Его же*. Отчёт о раскопках Ґнєздовских курганов // Материалы по изучению Смоленской области. – Вып.1, 2, 7. – Смоленск, 1952, 1957, 1970; *Его же*. О датировке Ґнєздовского кургана с мечом из раскопок М.Ф.Кусцинского // Культура и искусство Древней Руси. – Ленинград, 1967; *Его же*. Ґнєздово и Днепровский путь // Новое в археологии: Сборник статей, посвященный 70-летию А.В.Арциховского. – Москва, 1972; *Авдусин Д.А., Тихомиров М.Н.* Древнейшая русская надпись // Вестник АН СССР. – 1950. – №4; *Авдусин Д.А., Пушкина Т.А.* Три погребальные камеры из Ґнєздова // История и культура древнерусского города. – Москва, 1989; *Фехнер М.В.* О «скрамасаксе» из Ґнєздова // Новое в советской археологии. – Москва, 1965; *Ляпушкин И.И.* Ґнєздово и Смоленск // Проблемы истории средневековой России. – Ленинград, 1971; *Булкин В.А., Лебедев Г.С.* Ґнєздово и Бирка (к проблеме становления города) // Культура средневековой Руси. – Ленинград, 1974; *Булкин В.А.* Большие курганы Ґнєздовского могильника // Скандинавский сборник. – Вып.20. – Таллин, 1975; *Петрухин В.Я.* Ритуальные сосуды из курганов Ґнєздова и Чернигова // Вестник Московского университета: Серия история. – 1975. – №2; *Пушкина Т.А.* Скандинавские вещи из Ґнєздовского поселения // Советская археология. – 1981. – №3; *Её же*. Три амулета из Ґнєздова // Проблемы археологии Евразии. – Москва, 1991; *Жарнов Ю.Э.* Женские скандинавские погребения в Ґнєздове // Смоленск и Ґнєздово. – Москва, 1991; *Каменеуцкая Е.В.* Зольшанская курганная группа Ґнєздова // Там же; *Лихтер Ю.А., Щапова Ю.Л.* Ґнєздовские бусы: По материалам раскопок курганов и поселения // Там же; *Новикова Г.Л.* Скандинавские амулеты из Ґнєздова // Там же; *Ениосова Н.В., Митоян Р.А.* Тигли Ґнєздовского поселения // Археологический сборник [Труды

зі Скандинавії. Городище не розташоване на острові, але річка Свинець сполучена з озером Бездонним, де могла бути гавань, а два малих озера, схоже, є частиною старого річища. Тобто територія давнього міста могла бути островом (містом на острові). А може й Холм-Городом? До Гнєздова легко добратися по Західній Двіні та Касплі лише через один простий волок.

Гнєздово – єдиний великий скандинавський центр на території Русі, справжня назва якого невідома. У пізньому ісландському джерелі, «Книзі Гаука» (1323–1329 рр., «Опис світу і свята мудрість» Гаука Ерлендсона, помер 1334 р.)⁶², міститься перелік давньоруських міст, відомих купцям з Ісландії: «Морамар» (Муром), «Ростова» (Ростов), «Сурдалар» (Суздаль), «Гольмґард (?)», «Сюрнес» (?), «ґадар» (?), «Полтеск'я» (Полоцьк), «Кенугард» (Київ). На думку О.Мельникової, «Сюрнес» («Sýrnes») міг бути Черніговом⁶³. Т.Джаксон запропонувала етимологію від «свинячий мис», уважаючи цей термін скандинавською назвою Свиничеська-Гнєздова⁶⁴. Версія ця не виглядає коректною, адже такий великий скандинавський центр не міг залишитися поза увагою авторів саґ, скальдичних стансів і таттрів, та й назва річки Свинець навряд чи пов'язана зі свинями. Із Йомсбурґа-Воліна до Гольмґарда-Гнєздова справді можна було дійти під вітрилом за два тижні (щодооби по 120 км), лише на останньому відрізу подолавши єдиний волок.

Коли й за яких обставин виник Гольмґард-Гнєздово? Верхів'я Західної Двіни та Дніпра займали кривичі, котрі сформували три союзи, що їх умовно можна назвати полоцьким, смоленським і псковським. Завдяки працям покоління археологів їхні території доволі точно визначено⁶⁵. Основною

ГИМ]. – Вып.111. – Москва, 1999; *Пушкина Т.А.* Трилистные скандинавские фибулы на территории Восточной Европы // Там же; *Фехнер М.В.* Ткани из Гнёздова // Там же; *Авдусина С.А., Енисова Н.В.* Подковообразная фибула из Гнёздова // Гнёздово: 125 лет исследования памятника [Труды ГИМ]. – Вып.124. – Москва, 2001; *Андрощук Ф.А.* Гнёздово, Днепровский путь и финал Бирки // Там же; *Вешнякова К.В., Булкин В.А.* Ремесленный комплекс Гнёздовского поселения (по материалам раскопок И.И.Ляпушкина) // Там же; *Егисова Н.В.* Скандинавские рельефные фибулы из Гнёздова // Там же; *Жарнов Ю.Э.* Гнёздово, Тимерево, Шестовица – историографический миф об однотиности этих памятников // Там же; *Жилина Н.В.* О технологии филигранный украшений гнёздовских кладов // Там же; *Зоценко В.Н.* Гнёздово в системе связей Среднего Поднепровья X–XI вв. // Там же; *Каинов С.Ю.* Ещё раз о датировке гнёздовского кургана с мечом из раскопок М.Ф.Кусинского // Там же; *Каменицкая Е.В.* О возможности определения продукции одного гончара в древнем Гнёздове // Там же; *Кирпичников А.Н., Каинов С.Ю.* Меч с рельефными украшениями рукояти из раскопок гнёздовского могильника // Там же; *Кураев И.В.* Историография варяжского вопроса (по исследованиям погребений Гнёздова) // Там же; *Михайлов К.А.* Древнерусские камерные погребения в Гнёздове // Там же; *Нефёдов В.С.* Археологический контекст «древнейшей русской надписи» из Гнёздова // Там же; *Петрухин В.Я.* Гнёздово между Киевом, Биркой и Моравией (Некоторые аспекты сравнительного анализа) // Там же; *Пушкина Т.А., Мурашева В.В., Нефёдов В.С.* Новое в изучении Центрального селища в Гнёздове // Там же; *Пушкина Т.А., Розанова Л.С.* Производственные традиции в железообрабатывающем ремесле Гнёздова // Там же; *Тунмарк-Нюлен Л.* Гнёздовский меч – изделие готландского мастера? // Там же.

⁶² Див.: *Nauhsbók / Ed. J.Helgason.* – Copenhagen, 1960.

⁶³ *Мельникова Е.А.* Древняя Русь в исландских географических сочинениях // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования: 1975 г. – Москва, 1976. – С.141–156.

⁶⁴ *Джаксон Т.Н.* Sýrnes и Gaðar: загадки древнескандинавской топонимии Древней Руси // Scando-Slavica. – Т.32. – Copenhagen, 1986. – S.73–83; *Джаксон Т.Н., Глазырина Г.В.* Древнерусские города в древнескандинавской письменности. – Москва, 1987. – С.127–128.

⁶⁵ Див.: *Сизов В.И.* Раскопки в Смоленской губернии // Древности: Труды Московского археологического общества. – Т.9. – Ч.3. – Москва, 1887; *Его же.* Отчёт о раскопках в Смоленской и Могилёвской губерниях в 1890 г. // Там же. – Т.15. – Ч.2. – Москва, 1894; *Его же.* О происхождении

археологічною ознакою кривицького ареалу слугує культура довгих курганів – невисоких, схожих на вали земляних насипів завдовжки від 12–15 до 40 м при ширині 5–10 і висоті 1–2 м (зустрічаються й довжиною 50–100 м та більше). У кожному кургані – по декілька урнових або безурнових тілопальних поховань. Ареал цієї культури спочатку поширювався на басейн річки Великої й Псковського озера, верхів'я ріки Ловаті та прилягаючих озер, частину басейну Мсти. Він був густозаселений, тут зафіксовано більше половини довгих курганів. У VIII–IX ст. ареал помітно розширився, охопивши басейни Західної

и характере курганных височных колец преимущественно так называемого московского типа // Археологические известия и заметки. – Т.6. – Москва, 1895; *Его же*. Длинные курганы в Смоленской губернии // Труды XI Археологического съезда. – Т.2. – Москва, 1902; *Его же*. Курганы Смоленской губернии. – Вып.1: Гдовский могильник близ Смоленска // Материалы по археологии России. – Вып.28. – Москва, 1902; *Спицын А.А.* Гдовские курганы в раскопках В.Н.Глазова // Материалы по археологии России. – Вып.29. – Москва, 1903; *Его же*. Удлиненные и длинные русские курганы // Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества. – Т.5. – Ч.1. – Москва, 1903; *Его же*. Отчёт о раскопках, произведённых в 1905 г. И.С.Абрамовым в Смоленской губернии // Там же. – Т.8. – Ч.1. – Москва, 1906; *Кудряшов К.В.* Отчёт о раскопках 1911 г. в Гдовской уезде Санкт-Петербургской губернии // Там же. – Т.9. – Москва, 1914; *Гамченко С.С.* Исследование курганов у д. Сытенки на левом берегу р. Луги в 1908 г. // Там же. – Т.9. – Москва, 1914; *Крейтон В.Н.* Археологические разведки и раскопки в Псковской губернии в течении лета 1913 г. // Труды Псковского археологического общества. – Т.10. – Псков, 1914; *Тищенко А.В.* Отчёт о раскопках 1910–1911 гг. в Новгородской губернии // Известия Императорской археологической комиссии. – Вып.53. – Санкт-Петербург, 1914; *Окулич-Казарин Н.* Материалы для археологической карты Псковской губернии // Труды Псковского археологического общества. – Т.10. – Псков, 1914; *Его же*. Дополнения и поправки к «Материалам для археологической карты Псковской губернии» // Там же. – Т.11. – Псков, 1915; *Лявданский А.Н.* Некоторые данные о городищах Смоленской губернии // Научные известия Смоленского университета. – Т.3. – Вып.3. – Смоленск, 1926; *Лявданский А.Н.* Археологические доследы ў Смаленскай губ. за 1918–1928 гг. // Працы катэдры археолёгіі Беларускай АН. – Менск, 1928; *Яго жс*. Археологические доследы ў Аршанскай акрузе // Праці археолёгічнай камісії Беларускай АН. – Менск, 1930; *Яго жс*. Археологические доследы ў Віцебскай акрузе // Там жа; *Яго жс*. Археологические доследы ў водозборах рр. Сажа, Дняпра і Касплі ў Смалянскай губ. // Там жа; *Яго жс*. Курганны магільник каля в. Чаркасова Аршанскае акрузі // Там жа; *Яго жс*. Археологические доследы ў Смаленшчыне // Працы сэкцыі археолёгіі. – Менск, 1932; *Чернягин Н.Н.* Длинные курганы и сопки // Материалы и исследования по археологии СССР. – Вып.6. – Москва, 1941; *Тараканова С.А.* Псковские курганы с трупосожжениями // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Вып.36. – Москва, 1951; *Её же*. Длинные и удлиненные курганы // Советская археология. – Т.19. – Москва, 1954; *Её же*. Псковские городища // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Вып.62. – Москва, 1956; *Шмидт Е.А.* Результаты изучения археологических памятников Смоленской области в 1949–1950 гг. // Сборник научных работ Смоленского краеведческого научно-исследовательского института. – Вып.1. – Смоленск, 1957; *Его же*. Некоторые результаты изучения памятников третьей четверти I тыс. н.э. в Смоленском Поднепровье // Древности Белоруссии: Материалы конференции по археологии Белоруссии и смежных территорий (1966). – Минск, 1966; *Его же*. О смоленских длинных курганах // Славяне и Русь. – Москва, 1968; *Его же*. О некоторых особенностях курганных погребений XI–XIII вв. в земле кривичей // Новое в археологии: Сборник статей, посвящённых 70-летию А.В.Арциховского. – Москва, 1972; *Его же*. Племена Смоленского Поднепровья и Подвинья в эпоху великого переселения народов // Социально-экономическое развитие России и зарубежных стран. – Смоленск, 1972; *Седов В.В.* Кривичи // Советская археология. – 1960. – №1; *Его же*. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII–XV вв.). – Москва, 1960; *Его же*. К исторической географии Смоленской земли // Материалы по изучению Смоленской области. – 1961. – №4; *Его же*. Длинные курганы кривичей // Свод археологических источников. – Вып.Е1-8. – Москва, 1974; *Его же*. Смоленская земля // Древнерусские княжества X–XIII. – Москва, 1975; *Его же*. Восточные славяне в VI–XIII вв. – Москва, 1982; *Штыхов Г.В.* Археология Полоцкой земли за 50 лет // Древности Белоруссии: Доклады к конференции по археологии Белоруссии (март 1969 г.). – Минск, 1969; *Его же*. Археологическая карта Белоруссии: Памятники железного века и эпохи феодализма. – Минск, 1971; *Штыхаў Г.В.* Вывучэнне курганоў Полацкай землі (X – пачатка XII ст.) // Беларускія старажытнасці. – Менск, 1972; *Loeschcke G.* Alte Gräber in der Umgegend von Neuhausen // Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. – Dorpat, 1888. – S.200.

Двіни та Дніпра за рахунок балтських племен тушемлинсько-банцерівської культури, які займали цю територію в попередній період. Дальша колонізація кривичів спрямовувалася на верхів'я Волги та Оки, де вона перетнулася з рухом словен і в'ятичів. Одночасно просування кривичів у басейні Мсти зупинилося в результаті активності ільменських словен.

Початки культури довгих курганів відносять до VI ст. Думка С.Тараканової стосовно II–III ст. підтримки не отримала⁶⁶. Схоже, що у процесі ранньої міграції кривичі зустріли в басейні річки Великої – Псковського озера, на стику фінських та балтських племен, найбільш сприятливі умови й тому саме звідси розпочалося їх дальше розселення. Від місцевого населення вони запозичили ритуал «очищення вогнем» місць спорудження курганів, свідченням чого служать зольні піднебіння завтовшки від 2 до 30 см. В областях, раніше заселених фінами, зустрічаються кургани, в основі своїй обложені камінням, що теж свідчить про фінські впливи. Своїх покійників кривичі спалювали на стороні, попіл розсипали рівними шарами по більш-менш значній площі або ж, навпаки, насипали акуратною купкою чи поміщали в невеличку ямку. Часто залишки кремації склалися в урну з кераміки або берести. Способи захоронення зустрічаються трьох типів: на материку або на зольному піднебінні кургану, у насипу на спеціальному майданчику, іноді покритому тонким шаром глини, при цьому після захоронення курган досипався далі, та в уже готовому кургані. В останньому випадку залишки захоронювали в неглибоких ямках, або навіть розсипали по вершині кургану (таких «порожніх» курганів найбільше на Псковщині). На Смоленщині мертвих спалювали просто на курганах, залишаючи там останки кремації. На Полоцькому Подвінні й у Подніпров'ї – 33–52% поховань урнові, тоді як на Псковщині їх тільки 10–20%. Кераміка урнових поховань має найближчі аналогії у празько-корчацькій культурі, що підкреслює слов'янський характер її виробників. На Псковщині зустрічається кераміка фінського типу.

Загалом число поховань у довгих курганах коливається від 1–2 до 22. Інвентар доволі бідний: здебільшого рештки жіночих прикрас у вигляді різноманітних бус, пряжки із заліза та бронзи, бляшки з поясних наборів, персні та, рідше, скроневі кільця з дроту. Зустрічаються прикраси, характерні для фінських і лівських племен. Усі ці предмети навіть при найбільш критичному підході дозволяють датувати кургани VI–IX ст., при цьому зазначивши, що окремі речі, наприклад бляшки-шкарлупки чи бронзові пінцети, у VI ст. вже виходили з ужитку, тоді як верхній горизонт цих пам'яток сягає II ст. н.е. Від IX ст. характерною ознакою смоленських і полоцьких кривичів стають браслоподібні зав'язані скроневі кільця.

Цілком зрозуміло, що кривичі були прийшлим населенням у цих ареалах. Між культурою довгих курганів і попередніми культурами існує певний розрив («Перъвиі насельници [...] въ Полотъски кривичи»)⁶⁷. Кривичі були частиною антського масиву, активність готів і гунів змусила їх мігрувати вгору

⁶⁶ Див.: Тараканова С.А. Длинные и удлинённые курганы // Советская археология. – Т.19. – Москва, 1954.

⁶⁷ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т.2. – Москва, 2001. – Стб.14.

по Дніпру, унаслідок чого на рубежі V–VI ст. вони зайняли найбільш доступну нішу в районі басейну річки Великої та Псковського озера на стику балтського й фінського ареалів. У VII ст., отримавши підтримку нової хвилі слов'янської міграції – словенів, вони зуміли здолати опір балтів і фінів та почали перемагати у складних асиміляційних процесах, запанувавши «на верхъ Волги, и на верх Двины и на верх Днепра»⁶⁸. Д.Мачинський пропонував уважати полочан, які осіли в басейні р. Полоті й на середній Західній Двіні, відламом словенської міграції, що загубився серед кривицького ареалу⁶⁹, але це радше данина захопленню дослідника ільменськими словенами. Не даремно ж пізніші літописці називали полоцьких князів – кривськими⁷⁰.

Етніонім кривичів виводять від міфічного родоначальника Крива. Давня гіпотеза про їх можливе західне походження⁷¹, підтримана В.Седовим⁷², похідна від ідеї про надвіслянське коріння слов'янства. Стосовно кривичів її спростували М.Артамонов⁷³ та Е.Тиніссон⁷⁴. Мовна архаїка кривичів скоріше відбиває давні субстрати до розділення слов'ян на дві діалектні групи. Не виключено також, що смоленські кривичі отримали у VIII–IX ст. підтримку з боку словенського племені смолян, частина яких у цей період перемістилася з Південно-Західної Болгарії у верхів'я Дніпра. Особливості ареалу смоленських кривичів, безперечно, наслідок впливу попередніх балтських культур⁷⁵.

Перші кривицькі городища відносяться до VIII ст. Найдавніше з них Ізборськ, збудований на високому місці при впадінні безіменної річки в озеро Городищенське, зв'язане водним шляхом із Псковським. Із двох сторін городище захищене крутими схилами, а з напільного боку було споруджено вал завширшки 10 м. Площа раннього городища 90x70 м. Найдавніша кераміка – празько-корчацького типу, будинки – типові для північної групи слов'ян: наземні, зрубні, із дерев'яною підлогою, розмірами від 3,5 до 4 м. Правда, на горизонті IX ст. знайдено дві будівлі розмірами 3,5x3 і 3,5x2,8 м з глинобитними підлогами, характерними для латгальського домобудівництва. Більшість печей слов'янського типу, але зустрічаються й латгальські (з глиняним сподом, намазаним на кам'яну основу, стіни глиняні, а основа захищена вінцем із каменю) та навіть відкриті вогнища круглої або овальної форм, теж характерні для латгалів. Тобто

⁶⁸ Там же. – Стб.8.

⁶⁹ Мачинский Д.А. Миграция славян в I тыс. н.э. (по письменным источникам с привлечением данных археологии) // Формирование раннефеодальных славянских народностей. – Москва, 1981. – С.49–50.

⁷⁰ Ипатьевская летопись. – Стб.304.

⁷¹ Büga K. Die Vorgeschichte der Aistischen (Baltischen) Stämme im Lichte der Ortsnamenforschung // Streitberg Festgabe. – Leipzig, 1924. – S.33; Спицын А.А. Смоленские городища // Работы Першаго съезда досялдьчыкаў Беларускае архэалягіі і архэаграфіі. – Менск, 1926. – С.27–30.

⁷² Седов В.В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. – Москва, 1970. – С.105–108; Его же. Длинные курганы кривичей // Свод археологических источников СССР. – Вып.У1-8. – Москва, 1974. – С.41; Его же. Восточные славяне VI–XIII вв. – С.58.

⁷³ Артамонов М.И. Некоторые вопросы отношений восточных славян с болгарами и балтами в процессе заселения ими Среднего и Верхнего Поднепровья // Советская археология. – 1974. – №1. – С.251–252.

⁷⁴ Тиниссон Э. Монография о длинных курганах // Известия АН ЭССР: Общественные науки. – №4. – Таллин, 1976. – С.300–305.

⁷⁵ Callmer J. At the watershed between the Baltic and the Pontic before Gnezdovo // From Goths to varangians Communication and cultural exchange between the Baltic and the Black Sea / Ed. by L.Bjerg, J.H.Lind, S.M.Sindbak. – Aarhus, 2013. – P.39–86.

в Ізборську VIII–IX ст. відбувалися певні асиміляційні процеси між балтами та прийшлими слов'янами. У центрі міста знаходився майданчик діаметром 20 м, піднятий вище прилеглої території на 30–50 см. На городищі знайдено сліди ремісничої діяльності, зокрема залізоплавильного, залізообробного та бронзоліварного виробництва⁷⁶. Псковське городище синхронне з Ізборським. Матеріали їх схожі, але на першому більш помітні балтські субстрати IX–X ст. Псков був значно меншим осередком і лише на рубежі IX–X ст. з припливом нових слов'янських поселенців виріс у 5–6 разів та почав розвиватися як ремісничий центр⁷⁷. У Смоленському Подніпров'ї городище VIII ст. не знайдено. Інтенсивна кривицька колонізація у цьому регіоні припадає на IX–X ст. Не виключено, що перші вікінги з'явилися тут одночасно або ж і дещо раніше за кривичів.

У циклі так званих «саг про давні часи» збереглася оповідь про Ейріка Мандрівника. Вона дійшла у трьох пергаменних списках XIV ст., через що її відносять до пізніх саг, створених під впливом лицарських романів⁷⁸, але текст цього твору не містить нічого фантастичного та зберігає пласт давнішого прототипу. Сага розповідає про пригоди конунга вікінгів, який подався на пошуки «землі Одаїнсак» («Óðáins akr») – «левад безсмертя», яка, за переказами, мала бути десь на сході. Ейрік спочатку потрапив у Гардарику (тобто Русь), а потім дістався Міклагарду (Константинополя), де був прийнятий візантійським василевсом⁷⁹. Цей Ейрік Мандрівник доводився рідним братом Ейстейну, який, за сагами, був батьком Гальвдана Старого та дідом Рюрика. Таким чином, діяльність конунга Ейріка, який нібито першим відшукав шлях «із варяг у греки», мала б відноситися до другої половини VIII ст.⁸⁰

Але інші, більш давні, саги розповідають про шведського конунга Івара Широки Обійми (650–700 рр.), який походив із данських Скельдунгів, прийшов до Скандії, прогнав з Упсали Інґлінгів і підкорив собі шведів, Данію, Курляндію, країну саксів, Естланд і всі «східні королівства» аж до Гардарики (Русі), «оволодів [...] усім Аустрікі (Східним шляхом – Л.В.)»⁸¹. Тобто спроби проникнення у Візантію через Східну Європу, використовуючи бази вікінгів південніше Ризької затоки (перші скандинавські поселення у цьому регіоні – Гробіня біля сучасної Лієпаї, Апуоле, Віскаутен на Куршській косі та інші – функціонували у 650–850 рр.⁸²), здійснювалися вихідцями зі Швеції ще з другої половини VII ст. А вже з VIII ст. розповіді про подорожі вікінгів Східним шляхом доволі чисельні. Ігнорувати цю інформацію не можна. Наприклад, відома «Сага про

⁷⁶ Седов В.В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – С.55–57.

⁷⁷ Тараканова С.А. Раскопки в Псковском кремле // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Вып.21. – Москва, 1947. – С.145–147; *Ей же*. О происхождении и времени возникновения Пскова // Там же. – Вып.35. – Москва, 1950. – С.21; *Белецкий С.В.* Культурная стратиграфия Пскова (археологические данные к проблеме происхождения города) // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – Вып.160. – Москва, 1980. – С.3–18.

⁷⁸ *Jensen H.* Eiriks saga víðförla // *Medieval Scandinavia: An Encyclopedia*. – P.160–161.

⁷⁹ *Fornaldar sögur Nordrlanda*. – Vol.3 / Ed. K.K.Rafn. – København, 1830. – S.661–674.

⁸⁰ *Войтович Л.* Князь Рюрик. – Біла Церква, 2014. – С.27–29, 55.

⁸¹ *Джаксон Т.Н.* Исландские королевские саги о Восточной Европе (с древнейших времён до 1000 г.): Тексты, перевод, комментарий. – Т.1. – Москва, 1993. – С.51, 55.

⁸² *Глазырина Г.В., Джаксон Т.Н., Мельникова Е.А.* Восточная половина мира глазами скандинавов: топонимия в исторических исследованиях // *Древняя Русь в свете зарубежных источников* / Под ред. Е.А.Мельниковой. – Москва, 1999. – С.461.

гутів» описує шлях до Константинополя через Західну Двіну, тобто оминаючи Ладоґу⁸³. Зрештою інакше й не могло бути, ураховуючи, що морське узбережжя біля гирла Німану та Західної Двіни контролювали інші групи вікінгів, конкуренти Ладоґи. Маючи інформацію про казкові багатства Сходу, вони не могли не шукати шляхів в обхід Ладоґи. Крім того, маршрут по Західній Двіні був найкращим, оскільки включав у себе лише один волок – із Касплі у Дніпро якраз навпроти Гнєздова-Гольмґарда.

На Східному шляху крім Гольмґарда саґи звично розміщують ще два міста: «*Koenugarðr*» (Київ) і «*Miklagarðr*» (Константинополь). Виникнення топонімів на -*garðr* слід датувати до другої половини IX ст.⁸⁴ Археологічні дослідження дозволяють стверджувати, що Гнєздово як місто з городищем площею 16 га, гаванню та курганными могильниками, активно функціонувало вже в IX–X ст.⁸⁵ Чверть його населення (якщо не більше) становили скандинави⁸⁶.

Версія про Гнєздово як погост Києва поблизу центру кривичів – Смоленська виглядає непереконливо⁸⁷. Схоже, що Г.Ловмянський мав рацію, пов'язуючи Олега зі Смоленськом⁸⁸. Він керувався текстом I Новгородського літопису (з урахуванням реконструкції О.Шахматова): «И бысть у них князь Олегъ, мужъ мудръ и храбръ. И начаша воевати вьсюду и налезоша Дънепръ реку и Смольньскъ градъ»⁸⁹. Такої ж думки дотримувалися й інші дослідники⁹⁰. Очевидно, до корегування літопису Мстиславом Володимировичем на початку XII ст. замість Смоленська в тексті стояла назва Гольмґарда-Гнєздова. Після занепаду Волзького шляху та скорочення надходження арабського

⁸³ Саґа о гутах // *Средние века*. – Т.38. – Москва, 1975. – С.307.

⁸⁴ *Глазырина Г.В., Джаксон Т.Н., Мельникова Е.А.* На пути «из варяг в греки» // *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. – С.477.

⁸⁵ *Шмидт Е.А.* Связи Скандинавии с землями кривичей в середине – второй половине IX в. // X Всесоюзная конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии. – Ч.1. – Москва; Ленинград, 1986. – С.173–174; *Его же.* Древнейшие пути из Днепра в Западную Двину // *Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я.Самоквасова*. – Чернівці, 1993. – С.83–86; *Его же.* Древние пути с Днепра через водораздел в Западную Двину // *Тверский археологический сборник*. – Вып.1. – Тверь, 1994. – С.129–133; *Его же.* Варяги и Смоленские кривичи // *Международная конференция, посвященная 100-летию со дня рождения профессора В.И.Равдоникаса*. – Санкт-Петербург, 1994. – С.53–55; *Его же.* Гнєздово – протгород конца IX–X вв. н.э. // *Гнєздово: история и современность*. – Смоленск, 1998. – С.19–31; *Его же.* Древнейшие поселения в Гнєздово // *Смоленск и Гнєздово в истории России*. – Смоленск, 1999. – С.105–118; *Его же.* Племена культуры длинных курганов и Гнєздово в конце IX – начале X вв. // *Гнєздово: 125 лет исследования памятника* [Труды ГИМ, вып.124]. – Москва, 2001. – С.34–39; *Его же.* Раскопки курганов «Лесной группы» у дер. Гнєздово // *Смоленские древности*. – Вып.4: К 85-летию Е.А.Шмидта. – Смоленск, 2005. – С.212–226; *Callmer J.* At the watershed between the Baltic and the Pontic before Gnezdovo. – P.49–86.

⁸⁶ *Авдусин Д.А.* Скандинавские погребения в Гнєздово // *Вестник МГУ: Серия «История»*. – 1970. – №1. – С.74–86; *Шмидт Е.А.* Об этническом составе населения Гнєздова // *Советская археология*. – 1970. – №3. – С.102–108; *Жарнов Ю.Э.* Женские скандинавские погребения в Гнєздово // *Смоленск и Гнєздово*. – Москва, 1991. – С.203; *Шулаков В.И.* К вопросу об этническом составе Гнєздова // *Смоленск и Гнєздово в истории России*. – Смоленск, 1999. – С.38–41.

⁸⁷ *Петрухин В.Я., Пушкина Т.А.* К предистории русского города // *История СССР*. – 1979. – №4. – С.100–112.

⁸⁸ *Ловмянський Х.* Русь и норманны. – Москва, 1985. – С.138–142.

⁸⁹ Див.: *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С.541.

⁹⁰ Див.: *Авдусин Д.А.* К вопросу о происхождении Смоленска и его первоначальной топографии // *Смоленск: К 1100-летию первого упоминания города в летописи*. – Смоленск, 1967. – С.64–66; *Мавродин В.В., Фроянов И.Я.* «Старцы градские» на Руси X в. // *Культура средневековой Руси*. – Ленинград, 1974. – С.31.

срібла правитель Ладогі, природно, звернув увагу на прямий маршрут до Константинополя по Західній Двіні та Дніпру, для чого спочатку опанував Гольмгард, а вже звідти – Київ.

Як же називалося це важливе місто на шляху з Балтики у Чорне море: Ёнъоздово, Свиничеськ, Сюрнес, Холм-Город чи Гольмгард? Проблема залишається дискусійною, археологічні матеріали та джерела дають підстави стверджувати, що Гольмгард знаходився на Дніпрі, там була спочатку столиця Володимира Святославича та його синів Вишеслава і Ярослава. У часи Ярослава Володимировича в Ладозі був окремий князівський престол, який займали троюрідний брат княгині Інгігерди Рагнвальд Ульвсон (з 1019 р.) і його син Ульф-Ейлів Рагнвальдсон (помер 1036/1037 р.). Уже це робить сумнівним версію про перебування іншого князя у сусідньому Рюриковому Городищі. Ульф-Ейлів проводив успішну завойовницьку політику на півночі, здійснивши 1035 р. похід до Залізних Воріт у землях пермі⁹¹.

Арабський географ ал-Істахрі (помер 957 р.) у своєму описі земель Хозарії, Волзької Булгарії, а також слов'ян, печенігів, угрів виділив три слов'янських об'єднання: Куяба, ал-Артанія, ас-Славія⁹². Автор користувався більш ранньою працею «Види країн» (920–921 рр.) ал-Балхі (850–934 рр.), а також добrotною купецькою інформацією⁹³. Він докладно описав шлях із Булгара до Куяби, предмети торгівлі (з Артанії, за його інформацією, вивозили чорного соболя та свинець⁹⁴).

«Арта знаходиться між землею хозар і великих болгар, котрі межують із Румом (Візантією – Л.В.) на півночі останнього. [...] Що ж стосується Арти, то ми не пригадуємо, щоби хто-небудь з іноземців мандрував туди, адже вони вбивають будь-якого чужинця, котрий вступив в їхні землі. Вони вирушають униз по воді й ведуть торг, нічого не розповідають про свої справи та товари, і не допускають нікого проводити їх чи вступити в їхню країну»⁹⁵.

Цю інформацію передано також у «Книзі шляхів і країн» (960–977 рр.) Ібн Гаукаля⁹⁶ та в анонімному трактаті 982–983 рр. «Книга про межі світу від Сходу до Заходу» (містить відомості не пізніше першої половини IX ст.)⁹⁷.

⁹¹ Никоновская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т.9. – Санкт-Петербург, 1862. – С.79.

⁹² *Ал-Истахрий*. Книга путей и царств // Сборник материалов для описания местностей и племён Кавказа. – Вып.29. – Тифлис, 1901; *Вестберг Ф.* К анализу восточных источников о Восточной Европе // Журнал Министерства народного просвещения. – 1908. – Февраль. – С.364–370; *Lewicki T.* Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich // *Slavia Antiqua*. – Т.2. – Poznań, 1949/1950. – С.360–363; *Новосельцев А.П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси // Древнерусское государство и его международное значение. – Москва, 1965. – С.411–414.

⁹³ *Крачковский И.Ю.* Арабская географическая литература // *Его же*. Избранные сочинения. – Т.4. – Москва; Ленинград, 1957. – С.194–198.

⁹⁴ *Новосельцев А.П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси. – С.411.

⁹⁵ *Lewicki T.* Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich. – С.361.

⁹⁶ *Ибн Хаукаль*. Книги путей и царств // Сборник материалов для описания местностей и племён Кавказа. – Вып.38. – Тифлис, 1908; *Lewicki T.* Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich. – С.363–365.

⁹⁷ *Галкина Е.С.* К проблеме локализации народов Восточной Европы на этнической карте географов «школы ал-Джайхани» // Учёные записки центра арабских исследований Института востоковедения РАН. – Москва, 2003. – С.3.

Тут свинець, який вивозили з Артанії, замінено на олово, але у середньовічних текстах ці метали нерідко виступали синонімами.

Відомий арабський географ ал-Ідрізі (1100–1066 рр.), який з 1038 р. працював при дворі сицилійських королів Рожера II та Вільгельма II, у другій частині своєї праці подав відомості, що Арта – це

«красиве місто на укріпленій горі, лежить у чотирьох днях дороги від Куяби і стільки ж від Славії. [...] Що ж стосується Арти, то шейх ал-Гаукаль розповідає, що ніхто з іноземців там не був, так як вони кожного чужинця вбивають, ніхто не наважується їздити в їхні землю. Від них вивозять хутра чорних леопардів і чорних лисиць, і свинець. І це вивозять від них купці з Куяби»⁹⁸.

Більшість дослідників не вагалися щодо локалізації «Куяби» як Києва, шлях до якого з Булгару був добре відомий арабським купцям. Так само локалізувалася «Славія» – як земля ільменських словен. Про її існування араби знали, торгуючи Волзьким шляхом із Ладогою й, можливо, навіть безпосередньо буваючи там. У Ладозі та її околицях знайдено шість скарбів кувачних арабських срібних монет, у тому числі найдревніший у Східній Європі (786 р.)⁹⁹. У 2002 р. під час розкопок частини купецького заїжджого дому у шарах другої половини X ст., поряд із 2500 зеленими бусинками (явно якоюсь торгівельною партією), було знайдено вставку персня-печатки з гірського кришталю, яка містила арабський напис «Допомога моя тільки в Аллаха, на нього я сподіваюсь і до нього звертаюсь», що дає підстави допускати присутність у місті мусульманських купців¹⁰⁰. Невдовзі прості скляні бусинки стали платіжним засобом у розрахунках із фінськими мисливцями, які добували цінні хутра.

А от Артанію де тільки не розміщували! Ї.Грбек локалізував її на балтійському острові Рюген¹⁰¹. Цю ідею підтримали В.Вілінбахов¹⁰² та А.Кузьмін¹⁰³. Х.Френ, виходячи зі співзвучності топоніміки, пропонував варіант: Артанія – Ердзянь – Арзамас¹⁰⁴. Цю здогадку підтримав К. д'Оссон¹⁰⁵. П.Савельєв¹⁰⁶ і О.Шахматов¹⁰⁷ вважали арту фінським плем'ям, локалізуючи його

⁹⁸ Див.: Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси. – С.413.

⁹⁹ Kirpichnikov A.N. Staraja Ladoga / Alt-Ladoga und seine überregionalen Beziehungen im 8–10. Tagen zur Verbreitung und Verwendung von Dirhems in eurasischen Handel // Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. – Bd.69. – 1989. – S.322, 324.

¹⁰⁰ Кирпичников А.Н. Новые историко-археологические исследования Старой Ладого // Ладoga и истоки российской государственности и культуры. – Санкт-Петербург, 2003. – С.21.

¹⁰¹ Hrbek J. Der dritte Stamm der Rus nach arabischen Quellen // Archiv Orientalni. – Vol.25. – Praha, 1957. – S.649–651.

¹⁰² Вилинбахов В.Б. Балтийские славяне и Русь // Slavia Occidentalis. – Т.22. – Poznań, 1962. – S.265–266.

¹⁰³ Кузьмин А.Г. «Варяги» и «русь» на Балтийском море // Вопросы истории. – 1970. – №10. – С.28–55.

¹⁰⁴ Frähn C.M. Ibn Fasrlan's ubd anderer Arabes Berichte über dur Russen alterer Zeit. – Sankt-Petersburg, 1823.

¹⁰⁵ d'Ohsson C.M. Der peoples du Caucase et du Nord de la Mer Noire dans le 10 siècle. – Paris, 1828.

¹⁰⁶ Савельев П.С. Мухаммеданская нумизматика в отношении к русской истории. – Санкт-Петербург, 1846. – С.85.

¹⁰⁷ Шахматов А.А. Древнейшие судьбы русского племени. – Петроград, 1919. – С.35.

центр у Рязані. В.Бартольд пропонував шукати Арту у землі в'ятичів¹⁰⁸. За П.Смирновим, арабські купці не проникали далі середньої течії Волги та басейну Оки, тому всі три об'єднання знаходилися у землі в'ятичів: Куяба – у гирлі Оки, Славія – північніше, а Артанія – між ними¹⁰⁹. Розміщення останньої на в'ятицьких теренах активно відстоював О.Монгайт¹¹⁰. Численна група авторів підтримала тмутараканську версію¹¹¹. Інші пропонували варіанти у Чернігові¹¹², у районі пізнішої Москви, Ярославля, Ростова та острова Готланд. Г.Ловмянський дійшов висновку, що Арта – літературна фікція, яку потрібно викреслити з можливих осередків Русі¹¹³.

Гольмгард-Гньоздово найбільше відповідає локалізації загадкової Арти. Звичайно, за вісім денних переходів (67,6 км) з Києва до Ладоги не дістатися, як справедливо зауважив О.Монгайт¹¹⁴, але арабські географи та їхні інформатори там ніколи й не були, пишучи з чуток і фіксуючи, що цей пункт приблизно посередині між названими центрами. У Гньоздові є річка Свинець. Покладів свинцю (чи олова) на Смоленському Подніпров'ї ніколи не було. Олово (а також свинець) до XIII ст. видобували лише в Корнуолі (Уельс)¹¹⁵. Запаси свинцю з X ст. почали розробляти також у саксонських горах Гарца. До Гольмгарда-Гньоздова такі цінні на той час метали могли потрапити прямим балтійським шляхом. З оркейнських ярлів походили Рогволод і його сини. Для вікінгів маршрут по Західній Двіні був добре знаним. Що стосується хутра чорного соболя (чорний леопард і чорна лисиця – радше з області пізніших фантазій), то цей найцінніший і найдорожчий соболь («головка») на Смоленщині водився ще на початку XVIII ст. Свого часу він був поширений навіть у нинішніх українських землях¹¹⁶.

Виглядає, що Гольмгард-Гньоздово як Арта став відомим арабським купцям із початку X ст., коли там за участі вікінгів сформувався поважний торговий центр, зв'язаний із Балтикою. Назва Арта (Арта – Орта – Орша – Рша) пізніше

¹⁰⁸ Бартольд В.В. Арабские известия о русах // Советское востоковедение. – Т.1. – Москва, 1940. – С.27.

¹⁰⁹ Див.: Смирнов П.П. Волжський шлях і стародавні руси. – К., 1928.

¹¹⁰ Монгайт А.Л. Некоторые сведения по истории Рязанской земли и исторической топографии Старой Рязани // *Его же*. Старая Рязань. – Москва, 1955. – С.27; *Его же*. Рязанская земля. – Москва, 1961. – С.103.

¹¹¹ Див.: Иловыйский Д.И. Разыскания о начале Руси. – Москва, 1876; Пархоменко В.А. Начало христианства на Руси. – Полтава, 1913; *Его же*. Три центра древнейшей Руси // Известия Отделения русского языка и словесности. – Т.18. – Кн.2. – Санкт-Петербург, 1913. – С.72–84; *Его же*. У истоков русской государственности. – Ленинград, 1926. – С.34; Мошин В. Treće rusko plemo // *Slavia*. – Т.5. – Прага, 1927. – С.763–781; Юшков С.В. К вопросу о происхождении русского государства // Учёные записки Московского государственного юридического института. – Вып.4. – Москва, 1940. – С.37–39.

¹¹² Рыбаков Б.А. Проблема образования древнерусской народности в свете трудов И.В.Сталина // Вопросы истории. – 1952. – №9. – С.40–62.

¹¹³ *Łowmiański H.* Początki Polski. – Т.5. – Warszawa, 1973. – S.184–187.

¹¹⁴ Монгайт А.Л. Рязанская земля. – С.104.

¹¹⁵ Див.: Мак-Дормит Р.А. Рудные месторождения / Пер. с англ. – Москва, 1966.

¹¹⁶ Див.: Верхнее Поднепровье и Белоруссия / Сост. В.П.Семёнов-Тян-Шанский, М.В.Довнар-Запольский, Д.З.Шендрик и др. // Россия: Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга для русских людей: В 19 т. / Под ред. В.П.Семёнова-Тян-Шанского. – Т.9. – Санкт-Петербург, 1905. – С.112; Кириков С.В. Исторические изменения животного мира нашей страны в XIII–XIX вв. // Известия АН СССР: Серия географическая. – 1958. – №1; Сокур И.Т. Історичні зміни та використання фауни ссавців України. – К., 1961. – С.19–20.

відбилася у сусідньому місті Орші, уперше згаданому під 1067 р.¹¹⁷, куди й перемістилася частина населення Арти-Гольмгарда після того, як старший син Ярослава Володимировича – князь Володимир Ярославич, котрий 1036 р. отримав престол у Гольмгарді, до якого було приєднано Ладозьке та Псковське князівства із завданням активної політики у сусідніх фінських землях, переніс центр своїх володінь далі на північ, на берег Волхова, у новозаснований Новгород, розташований безпечніше, аніж Ладога, чий кам'яні укріплення в 997 р. зруйнував норвезький ярл Ейрік Гаконсон¹¹⁸. Перенесення князівської резиденції на північ, до Новгорода, збіглося зі змінами у світі вікінгів і різким зниженням їхньої активності в південному напрямку. Усе це й спричинилося до швидкого занепаду Арти-Гольмгарда-Гньоздова та часткового переходу його населення до сусідніх Смоленська й Орші. Дослідження Оршанського дитинця, який знаходився на Замковій горі, на мисі при впадінні річки Оршиці у Дніпро, і займав площу 0,57 га, показало, що він був збудований у другій половині XI ст. невдовзі перед першою згадкою¹¹⁹. Вікінги, котрі перебували на службі в Рюриковичів, перейшли з Володимиром Ярославичем до Новгорода, а слов'янське купецьке та ремісниче населення Гольмгарда зі втратою значення цього центру в основному перебралося до Смоленська та новозаснованої Орші. Тоді ж було закладено ще один опорний пункт на мисі високого правого берега Західної Двіни, при впадінні Касплі, із цікавою й навряд чи випадковою назвою – Сурож.

Таким чином, археологічні дослідження останніх десятиріч поставили під сумнів усталені уявлення та стереотипи щодо походження одного з найбільш значущих міських центрів півночі Русі, змусивши істориків звернутися до перегляду деяких сторінок минулого народів Європи. Ці пошуки мають проходити у всебічному узгодженні писемних джерел із джерелами археологічними.

¹¹⁷ Ипатьевская летопись. – Стб.156.

¹¹⁸ Рыдзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия. – С.64.

¹¹⁹ Драгун Ю.И. Археологическое изучение детинца древней Орши // Доклады научной конференции аспирантов и молодых учёных, посвящённой 50-летию Великой Октябрьской социалистической революции: Серия исторических наук. – Минск, 1967. – С.208–215; Штыхов Г.В. Полоцкие кривичи // Очерки по археологии Белоруссии. – Ч.2. – Минск, 1972. – С.89.

Longstanding archaeological researches mainly have confirmed that to the middle of the 11th century, dytynets' or fortified yard didn't exist in Veliky Novgorod (the Great). And non fortified separated villages near Novgorod called "kints" ("ends"), which appeared in the 10th century. From Scandinavian sources it is known about more than hundred is mentioned that duke Novgorod's rulers lived in Holmgard. Where was this city located: in the Rurik's settlement, in Slavna by Novgorod, in Novgorod by Lug or in a different settlement? The article makes an attempt to localize Holmgard on the base writing and archaeological sources. The author analyzes time and circumstances of Holmgard's emergence and decline to find out the place of its location.

Keywords: *Holmgard, Novgorod on Volkhov, Novgorod on Luga, Rurik's Settlement, Gnyozdovo, Sýrnes, trade route from the Varangians to the Greeks.*

